

The Impact of Denying the Final Cause in Secular Science

Abdollah Mohammadi

Assistant Professor of Practical Wisdom, Institute for Research in Philosophy and Wisdom of Iran, Iran. Mohammadi@irio.ac.ir

Use your device to scan and read the article online

Citation Abdollah Mohammadi. [The Impact of Denying the Final Cause in Secular Science (Persian)]. *QABASAT (A Quarterly Journal on Philosophy of Religion and New Theology)*. 2025; 30 (116): 92–120

 10.22034/QABASAT.2025.728729

Received: 24 September 2024 , **Accepted:** 02 July 2025

Abstract

Secular science rests on multiple philosophical foundations. Among its ontological bases are the denial of the final cause and the predominance of a mechanistic outlook on the human being and the world. The main aim of this article is to examine the effect of this basis on the secularization of the modern sciences. Using a descriptive–analytical method, the paper argues that setting aside the final cause has been among the most consequential influences on secular science. Although many modern scientists accepted God as efficient cause, the denial of God as the final cause of the world decisively contributed to the sidelining of teleological concepts. The rejection of final causality is, on the one hand, shaped by the substitution of Francis Bacon’s conception of the aim of science, the primacy of mathematics, and a misinterpretation of causation; and, on the other, it paves the way for deism, determinism, nihilism, and the weakening of moral values and theological beliefs—each playing a significant role in secularizing the sciences. The article also addresses the logical and epistemological difficulties associated with denying the final cause.

Keywords: secular science; final cause; mechanistic outlook; deism.

QABASAT

A Quarterly Journal on Philosophy of Religion
Vol.30 / No.116 / Summer 2025

تأثیر نفی علت غایی در علم سکولار

عبدالله محمدی

استادیار کلام، موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ایران. Mohammadi@irio.ac.ir

Citation Abdollah Mohammadi. [The Impact of Denying the Final Cause in Secular Science (Persian)]. *QABASAT (A Quarterly Journal on Philosophy of Religion and New Theology)*. 2025; 30 (116): 92-120

10.22034/QABASAT.2025.728729

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۳ ، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۱

چکیده

علم سکولار مبانی فلسفی متعددی دارد. از جمله مبانی هستی‌شناختی آن، نفی علت غایی و غلبه رویکرد مکانیکی نسبت به انسان و جهان است. مسئله اصلی این مقاله آن است که تأثیر این مبنا را در فرایند سکولارشدن علوم جدید بررسی کند. این مقاله که با روش توصیفی-تحلیلی سامان یافته است، نشان می‌دهد کنار نهادن علت غایی، مهم‌ترین تأثیر را در علم سکولار داشته است. با آنکه بسیاری از دانشمندان مدرن نقش خداوند به عنوان علت فاعلی را پذیرفتند، انکار خدا به مثابه علت غایی جهان، تأثیر جدی در کنار نهادن مفاهیم داشت. نفی علت غایی از سویی تحت تأثیر جایگزینی نگرش فرانسیس بیکن در تعیین هدف علم، اصالت ریاضیات و تفسیر نادرست از علیت است؛ از سوی دیگر زمینه‌ساز دئیسم، جبرگرایی، پوچ‌گرایی، تضعیف ارزش‌های اخلاقی و باورهای الهیاتی می‌شود که هر کدام از این پیامدها به شکلی در سکولارسازی علوم نقش جدی دارند. اشکالات منطقی و معرفت‌شناختی نفی علت غایی از دیگر دغدغه‌های این مقاله است.

واژگان کلیدی: علم سکولار، علت غایی، نگرش مکانیکی، دئیسم.

قبسات

۱. مقدمه

سکولاریزم به عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم مدرنیته تأثیرات گوناگونی در حوزه‌های متنوع فرهنگ و تفکر بشر داشته است. «علم جدید» از حوزه‌های بسیار مهم اما کمتر مورد توجه سکولاریزم است. علم سکولار آگاهانه پیش فرض‌های وحیانی و حتی متافیزیکی را در مطالعه و تفسیر انسان و جهان کنار می‌نهد. تفسیر چنین پدیده‌ای بدون توجه به مبانی فلسفی آن ناقص بوده، به ساده‌اندیشی یا جزءنگری منتهی می‌شود. در عوض اگر بنیادهای فلسفی علم سکولار به دقت واکاوی شوند، جلوه‌های عمیق‌تری از وجه سکولار علوم جدید آشکار خواهند شد.

از میان مبانی فلسفی علم سکولار، نفی علت غایی و جایگزین نگرش مکانیکی به هستی، سهم بسیار زیادی در سکولاریزاسیون علم داشته است. این مقاله قصد دارد تأثیر یادشده را واکاوی کند. بر همین اساس پرسش اصلی این مقاله عبارت است از: «نفی علت غایی چه تأثیراتی در سکولارشدن علم جدید داشته است؟» واضح است که حل این مسئله نیازمند آشنایی با تاریخچه، مبانی و زمینه‌های نگرش مکانیکی به جهان است. بنابراین در این مقاله پس از مفهوم‌شناسی ابتدا مروری بر معنا، نقاط عطف در فرایند کنارنهادن علت غایی خواهیم داشت. سپس پیامدهای این نگرش در حوزه الهیات و علم بررسی می‌شوند و در انتها با نگاهی انتقادی، آسیب‌های منطقی و کارکردی نفی علت غایی مرور خواهند شد.

برخی تحقیقات موجود به زوایایی از این بحث پرداخته‌اند؛ برای نمونه در آثار انگلیسی زبان، گیبسون و همکارانش در کتاب غایت‌گرایی و مدرنیته^۱ ارتباط این دو مفهوم را با یکدیگر تحلیل کرده‌اند. استفان کاگروجر در مقاله «علم، دین و مدرنیته»^۲ فرایند نگرش مکانیکی را از داروین تا دوران کنونی تحلیل کرده است. وی در این مقاله نشان می‌دهد این دیدگاه چه تأثیری در اخلاق دارد و چگونه ارزش‌های اخلاقی جایگزین ارزش‌های دینی می‌شود.

1. Teleology and Modernity (2020). Edited by William Gibson, Dan O'Brien and Marius Turda, Routledge.
2. Stephen Gaukroger (2005). Science, religion and modernity. Critical Quarterly, 47 (4).

تأثیر نفی علت غایی در علم سکولار

در آثار فارسی‌زبان نیز سکینه محمدپور در مقاله «تحلیل و نقد فلسفه مکانیکی» در: پژوهش‌های علوم انسانی نقش جهان (دوره جدید، ۱ (۳)، پاییز ۱۳۹۳) به تحلیل دیدگاه نیوتن در مسئله آفرینش پرداخته و آن را از نگاه حکمت متعالیه نقد کرده است؛ لیکن دیگر زوایای نگرش مکانیکی و نیز تأثیر آن بر علوم سکولار از دامنه این تحقیق بیرون بوده است. استاد عبدالرسول عبودیت در مقاله «تحلیل و بررسی اندیشه ساعت‌ساز لاهوتی» در: معرفت فلسفی، (۵، پاییز ۱۳۸۳) نظریه ساعت‌ساز لاهوتی را به لحاظ منطقی نقد کرده است؛ لیکن تأثیر این دیدگاه در علوم سکولار و نیز دیگر پیامدهای آن بررسی نشده است. مقاله «صبغه سکولاریستی علوم نوین» تألیف احمد گنجعلی‌خانی و مهدی مشکی، مسئله نگرش مکانیکی و تأثیر آن در علوم طبیعی جدید را هدف قرار داده است؛ لیکن مبانی این نظریه و نیز نقد تفصیلی آن پرداخته نشده است.

۲. مفهوم‌شناسی

الف) سکولاریزم

واژه سکولاریزم از ریشه لاتین «Saeculum» به معنای سده، دوره یا قرن گرفته شده است. خاستگاه مهم این واژه فرهنگ مسیحی است. در زبان لاتین، واژه «aeuum» به معنای زمان، مدت، عمر، نسل، سده، سلامتی و ... و معادل «aion» یونانی است. در زبان عربی «یوم» یا «ایام» مشابه aion یونانی یا aeuum لاتین است. در انجیل از واژه soeculo برای نامیدن «این جهان» استفاده شده (انجیل، نامه پولس به رومیان، باب دوازدهم، ۳) همچنین در روایت یوحنا، «این جهان» soeculo در برابر جهان موعود و آخرت قرار گرفته است (انجیل، روایت یوحنا، باب ۱۸، ۳۶).

از این کاربردها می‌توان دریافت که در ریشه‌شناسی مسیحی، معنای «سده» یا «دوره» که در ریشه لاتین soeculo مندرج بود، ناظر به فاصله میان دو جهان ناسوتی و جهان روحانی و قدسی است (وثیق، ۱۳۹۵، ص ۱۸۵). به عبارت روشن‌تر سکولاریزاسیون در لغت به معنای سازگاری با روزگار، این جهانی شدن، دنیوی شدن یا گیتی‌گرایی است (همان، ص ۱۶۵-۱۶۶). هسته مرکزی معنای لغوی سکولاریزم در کاربرد اصطلاحی آن نیز محفوظ مانده است.

فرهنگ آکسفورد در تعریف سکولاریزم می‌گوید: سکولاریزم به معنای جداساختن دولت یا مردم از مبانی دینی است (Mclean, 2009, p.477). هالیواک (مبدع مفهوم سکولاریزم) می‌گوید: سکولاریزم یعنی اداره و سامان بخشی به حیات جمعی بشر، تنها با استمداد و استناد به ابزارها و تجربه‌های این زندگی و پرهیز از پیش کشیدن و توسل به ابزارها و مرجعیت‌های فرامادی و فراطبیعی (امیدی، ۱۳۹۰، ص ۲۱). همکار وی برادلو در تفسیری غلیظ‌تر می‌گوید برای رهاشدن از اقتدار و مرجعیت دین، باید به حذف دین و الحاد یا لادری‌گری روی آورد (همان، ص ۲۴).

دایرةالمعارف علوم سیاسی در توضیح سکولاریسم می‌گوید: سکولاریسم به معنای تصویر جهانی است که قوانین آن مکانیکی و طبیعی‌اند و از منبع قدسی و الهی دریافت نمی‌شوند. چنین جهانی بر مبنای خرد بشری سامان می‌یابد و هیچ منبع دیگری در شئون زندگی انسان همچون سیاست، تربیت، اخلاق و ... دخالت ندارد. سکولاریزم عرفی شدن و قداست‌زدایی از جهان است (Kurian, 2011, p.1525-1526).

از دیدگاه سیدحسین نصر سکولاریزم را می‌توان هر آن چیزی دانست که منبع و منشأ آن صرفاً بشری و غیرالهی است و شالوده مابعدالطبیعی آن همین شکاف وجودی میان انسان و خدای متعال است (نصر، ۱۳۸۴، ص ۲۴۶-۲۴۷). از نظر واترهاوس اصل بنیادین سکولاریزم آن است که برای بهبود وضعیت زندگی انسان‌ها در این دنیا، فقط به ابزار و طرق مادی متوسل شویم (واترهاوس، ۱۳۹۳، ص ۱۰۱). سکولاریزم معتقد است برای پیشرفت زندگی انسان هیچ نیازی به دین نیست (همان، ص ۱۰۳-۱۰۴).

ب) علم سکولار

سکولاریزم جنبه‌ها و جلوه‌های متنوعی در فرهنگ و جامعه داشته است. یکی از مهم‌ترین جلوه‌های آن سکولارشدن علم است. با توجه به تعاریف گذشته درباره اصطلاح سکولاریزم می‌توان گفت: «علم سکولار علمی است که در مطالعه جهان، انسان و معرفت، بر آموزه‌های حکمی و دینی تکیه نمی‌کند و با تمسک به اصل "بی‌طرفی" دخالت هر نوع پیش‌فرض وحیانی یا متافیزیکی را ناصواب می‌شمارد. کنارگذاشتن آگاهانه وحی و متافیزیک از

تأثیر نفی علت غایی در علم سکولار

سوئی شامل نفی بنیادهای وحیانی و متافیزیکی در ساحت مبانی معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی است و از سوی دیگر به تحقق روشی خاص برای شناخت انسان و جهان منتهی می‌شود». باربور در توصیف سکولاریزاسیون علم می‌گوید: «سکولاریزاسیون معرفت علمی و دیگر معارف به این معنا بود که مفاهیم کلامی و الهیاتی با هر نقشی که در سایر حوزه‌ها دارند، باید از حوزه شناخت جهان، کنار گذاشته شوند» (باربور، ۱۳۸۴، ص ۷۲-۷۳).

ج) نسبت میان مدرنیته و سکولاریزم

با اینکه مفهوم مدرنیته و سکولاریزاسیون با یکدیگر متفاوت‌اند، بین این دو حقیقت اجتماعی تاریخی ارتباط وثیقی وجود دارد. گلیسپی این رابطه را چنین توصیف می‌کند: مدرنیته قلمروی سکولار است که در آن انسان جای خدا را به عنوان مرکز هستی می‌گیرد و می‌کوشد با به‌کارگیری علم جدید و لازمه آن - یعنی تکنولوژی - به ارباب و صاحب طبیعت تبدیل شود. جهان مدرن را به مثابه قلمرو فردگرایی، سوپرکتیویته، کاوش و کشف، آزادی، حقوق، برابری، تساهل، لیبرالیسم و دولت ملّی می‌فهمند... این عصر محصول متفکران قرن هجدهمی بود که فلسفهٔ مدرسی را به نفع علم و اعتقاد و شور دینی را به سود جهان سکولار کنار گذاشتند (گلیسپی، ۱۳۹۸، ص ۳۶).

در سده بیستم با فراگیرتر شدن مدرنیزاسیون، ارتباط میان این پدیده با سکولاریزم بیشتر مورد توجه محققان قرار گرفت. برخی محققان مانند پیتربگر میان مدرنیزاسیون و سکولاریزاسیون ارتباطی ذاتی قایل‌اند؛ زیرا مدرنیزاسیون قطعاً منجر به افول دین در سطوح جامعه می‌شود و از آنجا که تمام جهان تحت تأثیر مدرنیته است، سکولاریزم نیز فراگیر خواهد شد. از منظر برگر تأثیر سکولاریزم فقط در جنبه‌های سیاسی و نهادهای حاکمیتی نیست، بلکه تمام حوزه‌های فرهنگ و اندیشه بشر را پوشش می‌دهد. افول مضامین دینی در هنر، فلسفه و ادبیات نشانه روشن سکولاریزم است. مهم‌تر از اینها جریان سکولاریزاسیون در علم است که می‌کوشد دیدگاهی کاملاً مستقل از مبانی دینی در توصیف جهان ارائه کند (Berger, 1967, p.107).

بنابراین مدرنیته و سکولاریزم با وجود تفاوت مفهومی، زمینه‌های علمی و اجتماعی و نیز پیامدهای مشترک داشتند؛ تا آنجا که سکولاریزم یکی از مؤلفه‌های مدرنیته به شمار می‌رود. با این توضیح رابطه میان علم مدرن و علم سکولار نیز روشن می‌شود.

۳. ویژگی‌های فلسفی علوم پیشامدرن

فهم دقیق‌تر مبانی فلسفی علم سکولار مستلزم آشنایی با مبانی فلسفی علوم پیشامدرن است. با توجه به آنکه سکولاریزاسیون علم از نظر تاریخی با رنسانس انطباق نسبی دارد، می‌توان رویکردهای علمی قبل از مدرنیزاسیون به‌ویژه قبل از رنسانس را تحلیل کرد و برخی ویژگی‌های فلسفی این علوم را شناخت. تحلیل این ویژگی‌ها به معنای تأیید صددرصدی یافته‌های این علوم یا حتی تأیید تمام روش‌های علوم پیشامدرن نیست. حرکت کلی - و نه کل - دانشمندان اعم از دانشمندان علوم تجربی و غیره قبل از رنسانس، مبتنی بر چارچوبی بود که پس از رنسانس به‌ویژه پس از مدرنیته کاملاً تغییر کرده است. برخی از این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:

الف) واقع‌گرایی

متفکران قبل از دوران رنسانس، چه در اروپا و چه در جهان اسلام، در مجموع اصالت واقع را می‌پذیرفتند؛ یعنی معتقد بودند جهانی مستقل از ذهن انسان موجود است و انسان می‌تواند با روش‌های علمی آن را به همان گونه که موجود است، درک کند. «طبیعت معروض بی‌واسطه آگاهی انسان بود» (باربور، ۱۳۸۴، ص ۲۳)

واقع‌گرایی فقط در نوع نگرش معرفت‌شناختی دانشمندان به جهان مؤثر نبود، بلکه این رویکرد در تحلیل گزاره‌های اخلاقی و دینی نیز تأثیر داشت؛ برای نمونه تفکر ماقبل مدرن و نیز تمام سنت‌های فکری دینی، ارزش‌های اخلاقی را عینی می‌دانستند؛ یعنی معتقد بودند ارزش‌های اخلاقی مستقل از ذهن، سلیقه و قراردادهای اجتماعی‌اند. در برابر، ذهن‌گرایی در اخلاق تمام ارزش‌های اخلاقی را وابسته به ادراک و قصد انسان می‌داند؛ تا آنجا که اگر انسانی در عالم وجود نداشت، ارزش‌های اخلاقی هم تحقق نداشتند. عینی بودن ارزش‌های اخلاقی تا آنجا اهمیت دارد که استیسی آن را هم‌رتبه با تصور از خدا و علت غایی جهان،

تأثیر نفی علت غایی در علم سکولار

یکی از سه ویژگی اصلی جهان بینی ماقبل مدرن (استیس، ۱۳۷۷، ص ۴۹) و جزء اصلی نگرش دینی می داند (همان، ص ۶۸).

ب) دخالت امر الهی

خداوند در نگرش پیشامدرن نه تنها آفریدگار که پروردگار و مدبر دائمی جهان هستی است. اراده الهی در برپایی و دوام نظام طبیعت و نیز رخداد‌های جزئی آن دخالت دارد. «خداوند علت العلل تمام حوادث است و کارسازی الهیه او در هر امری که اتفاق می افتد، دخالت دارد» (باربور، ۱۳۸۴، ص ۲۶). طبق این دیدگاه کشف ارتباطات علی بین اشیای طبیعت منافاتی با باور به خداوند ندارد و به همین ترتیب باور به جریان اراده الهی در طبیعت نیز نافی فاعلیت علل طبیعی نیست.

ج) غایت گرایی

جهان در دوران پیشامدرن، مخلوق خداوندی حکیم دانسته می شد که از خلقت تک تک اشیا هدفی دارد. خداوند حکیم هر کدام از موجودات را در مرتبه ای از سلسله مراتب هستی و دارای غایتی معین آفریده است. این غایات جزئی با غایت نهایی کل هستی مرتبط اند. طبیعت امری رها شده و بدون ابتدا و انتها نیست، بلکه بخشی از یک حرکتی کلی است که به سمت نقطه ای در حال تکاپوست. «رنگ و حرارت و شوق و غایت، خصایص لاینفک و یکپارچه اشیاء موجود انگاشته می شد» (همان، ص ۲۲).

این نگرش در نوع مواجهه دانشمندان با امور طبیعی اثرگذار بود. مطالعات تجربی دانشمندان بیشتر معطوف به غرض غایی بود نه به روند جزء به جزء یا لحظه به لحظه اشیا (همان، ص ۲۰)؛ مثلاً دانشمندان در تحلیل حرکت، بیشتر به دنبال غایت حرکت - به معنای نهایت یا هدف حرکت - بودند تا جریان هایی که در آن میان یا پیش از غایت اتفاق می افتاد (همان، ص ۱۹).

بر خلاف علم جدید که بیشتر از چگونگی پدیده ها می پرسد، پرسش های علمی سابق بیشتر معطوف به چرایی رخدادها بود و در نهایت این چرایی ها به حکمت و علم الهی ختم می شد؛ مثلاً اگر کسی پرسد چرا آب در فلان درجه به جوش می رسد، دانشمند امروز آن را به قوانین و نظریه های مربوط به ساختمان مولکولی نسبت می دهد و اگر از اصل آن

پرسش شود، سرانجام به نقطه‌ای مبهم یا توجیه‌ناپذیر می‌رسد؛ در حالی که دانشمند قرون وسطی آن را به حکمت الهی نسبت می‌دهد (همان، ص ۲۰).

غایت‌گرایی در علوم از سویی با باور به نظام احسن خلقت گره خورده بود و از سوی دیگر با جایگاه انسان در هستی؛ به این معنا که هر جزء از اجزای جهان در بهترین شکل مفروض خود خلق شده و با کل نسبت یافته‌اند و این کل نیز با محوریت کمال انسان به سمت غایت خود در حرکت بود. «همه طبیعت در خدمت انسان و انسان در خدمت و بندگی خداوند بود» (همان، ص ۲۷).

۵) مراتب مختلف هستی

هستی در تفکر دینی و نیز هستی‌شناسی قرون وسطی، دارای مراتبی بود که هر کدام با یکدیگر ارتباط داشتند. جهان مادی پایین‌ترین مراتب هستی و معلول مراتب بالاتر است. قوانین حاکم بر جهان طبیعی نیز شامل قوانین مادی و قوانین الهی بود که در تدبیر هستی اثرگذارند. همان‌گونه که وجود جهان مادی تحت تأثیر مراتب برتر وجود است، شناخت این مرتبه نیز وابسته به شناخت مراتب برتر و قوانین آن است. سید حسین نصر اعتقاد به مابعدالطبیعه و دخالت آن در وجود و شناخت عالم مادی را مهم‌ترین تفاوت علم سکولار و علوم غیرسکولار می‌داند. وی معتقد است همان‌گونه که در کتاب تشریح رمزهایی وجود دارد که باید کشف شوند، کتاب تکوین و طبیعت نیز سرشار از رمزها و نمادهایی است که علم جدید به دلیل فقدان مابعدالطبیعه از درک دلالت‌های آنها ناتوان است (نصر، ۱۳۸۴، ص ۵).

۵) کشف حقیقت به مثابه هدف علم

هدف علم در قرون پیشامدرن کشف حقیقت بود و نه فقط مهار، پیش‌بینی یا سیطره بر طبیعت که بعدها در نگاه مدرن شدت یافت. با توجه به نگاه غایت‌مند و ذومراتب به هستی، هدف اصلی علوم درک ارتباط هر یک از اجزا در نسبت با کل به‌ویژه با خالق جهان بود (باربور، ۱۳۸۴، ص ۲۰-۲۱). این نگرش نه تنها ارتباط میان متافیزیک و علوم طبیعی را تشدید می‌کرد، بلکه سبب می‌شد مطالعه دقیق‌تر جهان، باور به وجود ناظم و مدبر را عمیق‌تر کند و توفیقات علمی در تقابل یا تباین با الهیات نباشد.

وا نگرش کل نگر

همان گونه که گفته شد، نگاه دینی و حکمی ماقبل مدرن، هستی را اولاً دارای مراتب به هم مرتبط و ثانیاً بهره‌مند از غایات جزئی و کلی می‌شناسد. همین امر سبب شده است برای شناسایی هر حقیقتی، نسبت آن را با کل بسنجد. این نگرش آشکارا در برابر رویکرد جزء نگر و تحویل‌گراست که اولاً هستی را تکه تکه و بی‌ارتباط با دیگر امور و قوانین عالم مطالعه می‌کند، ثانیاً حقایق را به یک سطح آن هم غالباً به سطح جزئی و محسوس فرو می‌کاهد.

نگرش کل نگر صرفاً مدعایی الهیاتی در توصیف نظم و ارتباطات علی معلولی بین اشیا نیست، بلکه روش مطالعه درباره موجودات حتی اشیا طبیعی را نیز تغییر می‌دهد. اگر دخالت امر الهی در هستی پذیرفته شود (ویژگی دوم)، مطالعه طبیعت مستلزم شناخت خدا و جریان اراده او در جهان است. به همین دلیل است که علوم طبیعی و الهی در سنت فکری موحدان، با یکدیگر پیوستگی اندام‌وار داشتند و برای شناخت یک جزء، نسبت آن با کل و تمام علل و غایات آن لحاظ می‌شد. در این رویکرد، اشیا پیرامون ما آیات الهی اند که با مبدأ خود ارتباط دائمی دارند. تحلیل فلسفی ما از ارتباط علی-معلولی، اختیار انسان، شرّ، نوع دخالت خداوند در طبیعت، در تحلیل علوم طبیعی و انسانی اثرگذار است (مک‌این‌تایر، ۱۴۰۰، ص ۲۰۳). بر همین اساس مراکز علمی در قرون گذشته با واژه «الجامع» یا «یونیوس» و «یونیورس» نام‌گذاری می‌شدند (همان، ص ۹).

زا غلبه روش قیاسی

نگاه کل نگر پیشینیان به هستی و علم، ارتباط علوم طبیعی با متافیزیک و نیز سیطره روش‌های قیاسی سبب شده بود قیاس مهم‌ترین روش علم شناخته شود. این رویکرد حتی در مطالعه طبیعت نیز تعمیم یافته بود. غلبه رویکرد افلاطونی نیز سبب پیدایش این باور شده بود که «دانش یا معرفت، همانا اندیشیدن به صور کامله حقیقت ازلی و ابدی است نه مشاهده تجسم‌های ناکامل آن در جهان حادث» (باربور، ۱۳۸۴، ص ۲۰). بر همین اساس برای توصیف پدیده‌های طبیعی نیز روش قیاسی بر روش استقرایی غلبه داشت.

دانشمندان قرون وسطی به جای تحقیق و تفحص در جهان طبیعت و کشف حقایق جدید، شناخت‌های قبلی خود درباره طبیعت را به سنجه می‌گذارند و دنبال اثبات قواعدی است که از قبل تدوین شده و او پذیرفته است. بر همین اساس رفتار دانشمندان آن دوران به رفتار معلم و محصل تشبیه می‌شود تا کاشف و مبتکر. گویی دانشمندان قرون وسطی به دنبال کشف قاره‌ای جدید نبوده، بلکه با صبر و حوصله، قواعد قطعی خود را در بوتله آزمایش نهاده و برای اثبات قوی‌تر آنها شواهدی جست‌وجو می‌کند (روسی، ۱۳۹۳، ص ۳۱-۳۲). منتقدان این ویژگی را سبب توقف کاروان علم در قرون وسطی دانسته‌اند.

ح) کیفی‌گرایی در برابر کمی‌گرایی

در علوم ماقبل مدرن بین حقایق کیفی و کمی تفاوت نهاده می‌شد. روح و زبان این علوم کیفیت‌گراست؛ یعنی برای تبیین، تعلیل و توصیف اشیا از تعابیر و مفاهیمی استفاده می‌شد که جنبه کمی ندارند. با درخشش ریاضیات، داونچی، راجر بیکن، دکارت، گالیله و ... سهم ریاضیات را در تحقیقات افزایش دادند؛ تا آنجا که مفاهیم کیفی علوم انسانی رنگ و بویی کمی یافت و اعتبار علمی این علوم وابسته به بهره‌مندی از ابزارهای کمی قلمداد شد.

ط) رابطه علم و اخلاق

نگاه کل‌نگر به هستی و معرفت سبب شده بود همانند ارتباط میان علم و متافیزیک، بین علم و اخلاق نیز ارتباطی معنادار باشد. ادیان و حکمت‌های پیشین، ارزش‌های اخلاقی را اموری واقعی لحاظ کرده و بر همین اساس آن را مرتبه‌ای از شناخت حقیقت می‌شمردند. جهان بینی حاکم بر علوم کاملاً با تعالیم اخلاقی مرتبط بود و نتیجه این دیدگاه آن بود که اصول اخلاقی در مراحل مختلف مطالعات علمی حاکم باشد، از جمله انتخاب موضوع، روش، بررسی نتایج و ...

۴. تاریخچه کنارنهاده‌ن علم غایی از علم

یکی از مهم‌ترین خصیصه‌های علم نوین که تأثیر جدی در سکولارشدن علوم داشت، کنارنهاده‌ن علم غایی از متن تحقیقات بود. در سنت‌های حکمی و الهیاتی جهان به

تأثیر نفی علت غایی در علم سکولار

منزله بخشی از طرح هدف‌مند پروردگار لحاظ می‌شود که اولاً هر یک از اجزای آن هدفی دارند، ثانیاً کل جهان خلقت به سمت هدفی که متخذ از حکمت الهی است، در حال حرکت است. این اصل با دیگر اصول حکمی و الهیاتی نیز منطبق بود. جهان طبیعت نظام احسن خلقت و مخلوق هدف‌مند خداوند حکیم به شمار می‌رفت.

اما در دوران جدید، محور تحقیقات دانشمندان به سمت شناسایی علل فاعلی آن سوق یافت و تبیین غایی کنار زده شد. تبیین غایی در برابر تبیین ماشین‌انگارانه به کار می‌رود. در تبیین غایی هدف یک واقعه معرفی می‌شود؛ ولی در تبیین ماشین‌انگارانه فقط به دنبال علت رخداد هستیم نه اهدافی که در پس پرده می‌توان لحاظ کرد؛ مثلاً بالا رفتن یک شخص از تپه گاهی با هدف وی تحلیل می‌شود و گاه با توصیف عوامل فیزیکی و زیست‌شناختی وجود آن فرد (استیس، ۱۳۷۷، ص ۳۴). عبارت مونو بیولوژیست فرانسوی به روشنی این نگرش را منعکس می‌کند: «هر چیزی قابل تحویل به تفاعلات مکانیکی واضح است، سلول یک ماشین است، حیوان یک ماشین است، و انسان یک ماشین است» (گلشنی، ۱۴۰۲، ص ۱۸). گاليله (از نخستین طراحان نگرش مکانیکی) نمی‌پرسد که اشیا چرا سقوط می‌کنند؟ بلکه می‌پرسد اشیا چگونه سقوط می‌کنند؟ زیرا ما نمی‌توانیم از قصد و غایت کارهای قادر متعال سر در آوریم، ولی می‌توانیم در پیچ‌وخم‌های باریک وجود و نحوه ساخته شدن آنها کاوش کنیم (باربور، ۱۳۸۴، ص ۳۱-۳۲). لازنس کراوس کیهان‌شناس امریکایی معتقد است سؤالات «چرا؟» باید کنار گذاشته و سؤالات «چگونه» جانشین آن شوند: «وقتی ما می‌پرسیم «چرا» معمولاً منظورمان «چگونه» است. «چرا» به طور ضمنی حاکی از هدف است. وقتی ما می‌کشیم منظومه شمسی را به زبان علمی بفهمیم، معمولاً هدفی را به آن نسبت نمی‌دهیم» (گلشنی، ۱۴۰۲، ص ۶۰).

آرتور برت قطعه ذیل را نمایان‌گر تلقی فیلسوفان و دانشمندان معاصر از بی‌هدفی جهان می‌داند: اجمالاً وضع دنیا هم همین‌طور است، بلکه جهانی که علم امروزه بر فاهمه ما عرضه می‌دارد، از این هم بی‌هدف‌تر و بی‌معناتر است. از این پس برای آرمان‌های خود اگر جایی می‌جوییم، باید در همین جهان باشد. آدمی فرزند علل کوری است که نسبت به

غایت خویش هیچ آگهی ندارند. تکوّن آدمی، رشد هایش، امیدها و هراس هایش، عشق و اعتقادهایش همه محصول برخورد اتفاقی اتم هایند (برت، ۱۳۶۹، ص ۱۴).

با اینکه دکارت معتقد به وجود خدا و مبدع چند استدلال برای اثبات خداست، متفکران هوشمندی چون پاسکال و ژیلسون وی را به سکولار ساختن نگاه بشر به ویژه دانشمندان متهم می کنند. دلیل ایشان نگاه مکانیکی دکارت است. پاسکال می گوید: من نمی توانم دکارت را ببخشایم، زیرا دکارت، خدا را فقط محرک جهان می داند (Copleston, ۱۹۹۴, p. ۱۳۴). ژیلسون معتقد است پاسکال عمق گفته دکارت را خوب دریافته بود که نوشت غرض دکارت در سرتاسر فلسفه اش کنار گذاشتن خداست (ژیلسون، ۱۳۹۰، ص ۱۶۲).

پیشگامان نگرش مکانیکی

صرف نظر از برخی دیدگاه های خاص در جهان شناسی یونان باستان، نگاه مکانیکی به طور جدی در قرن هفدهم آغاز شد. دکارت در این مسئله جزو پیشگامان است. از نظر وی تمام اجسام حرکت پذیر و متحرک اند و محرک همه عالم خداست که امری نامتحرک است. عالم طبیعت چیزی نیست مگر صرف امتداد حرکت که معلول خداست و مقدارش نیز همیشه ثابت است. دکارت مکانیزم جهان را آن چنان دقیق بیان می کند که گویی دیگر احتیاجی به حضور و نقش آفرینی خدا در عالم نیست. جهان طبیعت چون ماشین عظیمی است که طبق قوانین ثابت در حال فعالیت است. هر امر دارای امتداد و حرکت جزئی از این ماشین است. دکارت در اصل ۱۸۸ از بخش چهارم اصول فلسفه می گوید: جهان ماشینی است که جز شکل و حرکت چیز قابل ملاحظه ای ندارد (دکارت، ۱۳۹۰، ص ۵۹). او نگرش کمی گرایانه را به انسان و موجودات زنده نیز تعمیم داد و معتقد شد جان داران نیز ماشینی بیش نیستند.

حتی اجسام زنده یعنی جان داران، ماشین هایی بیش نیستند، بدن انسان هم صرف نظر از روحی که با آن متحد است، چیزی جز یک ماشین نیست. بنابراین نتیجه نهایی مابعدالطبیعه دکارت نخستین مبنای تصور مکانیکی و هندسی خالص از عالم طبیعت را در اختیار وی نهاد و مطلوب دکارت هم همین بود (ژیلسون، ۱۳۹۰، ص ۱۶۰).

تأثیر نفی علت غایی در علم سکولار

لامتری کتابی با عنوان **بشر یعنی یک ماشین** تدوین کرد و دکارت را صریحاً سلف بی واسطه خود خواند (حسن‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۲۵۱)؛ از این رو ژیلسون دکارت را مسئول گسترش اصالت ماده در قرن هجدهم معرفی کرده است (همان، ص ۱۴۰).

گالیله نیز آگاهانه نگرش غایت‌محور و نیز مداخله الهی در جهان را نادیده گرفت. کوشش‌های او این اندیشه را تقویت کرد که خداوند صرفاً آفریننده اصلی اتم‌هایی است که با یکدیگر هم‌کنشی دارند و همه علت و معلول‌های بعدی در آنها مأوا دارند. خدا صرفاً خالق اتم‌ها و بی‌ارتباط با رخداد‌های جاری عالم شده بود (ژیلسون، ۱۳۹۰، ص ۳۷).

اندیشه نیوتن نیز در نفی علت غایی از جهان مؤثر بود. بعد از وی این تصور که جهان شبیه ماشین است، همه اروپا را فراگرفت. نه تنها جهان به طور کلی یک ماشین است، بلکه هر چیزی در دنیا ماشینی است (استیس، ۱۳۷۷، ص ۱۲۹). اگرچه باورهای دینی نیوتن همواره وی را بیمناک می‌کرد که مبدا دیدگاه فیزیکی او با عقاید دینی در تعارض باشد، لیکن او نیز جهان را چون ماشینی عظیم معرفی کرد که گاهی نیاز به تعمیراتی از جانب خداوند دارد. نقش خداوند در اندیشه طبیعی نیوتن به تعمیرکار کیهان تنزل یافته بود (برت، ۱۳۶۹، ص ۲۹۵). خدای مد نظر نیوتن به «خدای رخنه‌پوش» موسوم شد که کار او اصلاح بی‌نظمی‌های احتمالی در جهان است.

هابز وجود داشتن را وجود داشتن در مقام امری مادی تعریف می‌کند و بر این باور است که روح همان جسم است (هابز، ۱۳۹۳، ص ۵۴۳) و بدن انسان را یک ماشین پیچیده معرفی می‌کند: «آیا قلب چیزی به جز یک فنر و اعصاب چیزی به جز رشته سیم‌های بسیار فراوان و مفاصل چیزی به جز چرخ‌دنده‌های بسیارند که باعث حرکت کل بدن می‌شوند؟» (استیس، ۱۳۷۷، ص ۱۲۹). هابز اصول مکانیکی را نه فقط بر جسم جان‌دار انسان بلکه بر ساخت شناخت و اراده انسان نیز تعمیم داد. در نظر او کل روان‌شناسی انسان به حوزه مکانیک فروکاسته شده است (شهرآیینی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۸۰). تصور وی از انسان، ماشینی مرکب از اندام‌های حسی، عصب‌ها، ماهیچه‌ها، قوه تخیل، حافظه و تعقل است که در واکنش به تأثیرات ناشی از اجسام بیرون از خود حرکت می‌کند. او

حتی برای تشریح امیال انسان نیز از قانون حرکت و نظریه‌های جرم و مکان استفاده کرده است (همان، ص ۸۲).

آدمی با فنون خود چنان از طبیعت در امور گوناگون اقتباس و تقلید می‌کند که می‌تواند حیوان مصنوعی بسازد؛ زیرا اگر بپذیریم که زندگی صرفاً حرکت اندام‌هاست و سرمنشأ حرکت هم عمدتاً درونی است، پس چرا نتوانیم گفت که همه دستگاه‌های خودکار دارای حیات مصنوعی هستند؟ زیرا قلب چیزی نیست جز فنی و اعصاب چیزی نیستند جز بندهایی و مفصل‌ها چیزی نیستند جز چرخ‌دنده‌هایی که به کل بدن چنان که خداوند خواسته است، حرکت می‌بخشند. فن و صناعت از این هم پیش‌تر می‌رود و از عالی‌ترین فرآورده خردمند طبیعت یعنی انسان هم شبیه‌سازی می‌کند (هابز، ۱۳۹۳، ص ۷۱).

اسپینوزا مفهوم سنتی خدا را کنار زد و نوشت که کل هستی غرض و غایتی ندارد. هر چیز مطابق قوانین عینی و انعطاف‌ناپذیر علت و معلول رخ می‌دهد. جهان یک نظم و نظام مکانیکی و ریاضی است و به هیچ معنا، انسانی و اخلاقی نیست. او حتی خدا را نیز جوهری نامتناهی خواند که امتداد یکی از صفات اوست (باربور، ۱۳۸۴، ص ۳۸).

هیوم در قرن هجدهم معتقد شد «به دور تا دور دنیا نظری بیفکنید. چیزی به جز یک ماشین عظیم نخواهید دید که به تعداد بی‌شماری از ماشین‌های کوچک تقسیم شده است» (استیس، ۱۳۷۷، ص ۱۲۹).

نگاه مکانیکی به جهان به دانش زیست‌شناسی و ساحت موجودات زنده هم تسری یافت و عامل مهم این سرایت، نظریه تکامل داروین بود. دیدگاه ون علاوه بر آنکه نظم و تدبیر هدف‌مند خالق جهان را انکار می‌کرد، زمینه را برای ماشین‌انگاری انسان نیز فراهم کرد.

در سال ۱۷۰۴ میلادی یکی از نویسندگان یک مجله علمی فرانسوی تبیین مکانیکی را مد علمی روز آن زمان می‌داند. این مد تنها به دانشمندان محدود نبود، بلکه حتی بانوان غیرمتخصصی که با فلسفه دکارت آشنا بودند، با بی‌خیالی حیوانات را به ماشین تقلیل می‌دادند. فونتنل در سال ۱۶۸۶ میلادی اعلام کرد که جهان آن قدر مکانیکی شده که آدم از آن شرمنده می‌شود. مکانیکی شدن جهان طبیعی چنان ویژگی بارز علم در اواخر قرن

تأثیر نفی علت غایی در علم سکولار

هفدهم شد که برخی مورخان از «مرگ طبیعت» سخن گفته‌اند؛ چراکه تشبیه‌های ارگانیکی جای خود را به تصاویر ساعت‌گونه دادند (Brooke, 2014, p158).

البته در قرون هفدهم و هجدهم برخی دانشمندان مانند نیوتن و رابرت بویل به دلالت‌های الهیاتی این نگرش آگاه بودند و تلاش می‌کردند تا حد ممکن نقش فاعلیت خداوند کم‌رنگ نشود. بر همین اساس با تفاسیر افراطی از نگرش مکانیکی مخالف بودند (برت، ۱۳۶۹، ص ۱۹۳).

۵. مبانی و زمینه‌های نفی علت غایی

نگرش مکانیکی به جهان، زمینه‌های فلسفی و الهیاتی و حتی زمینه‌های روان‌شناختی متعدد داشت. تأثیر انکار ربوبیت تکوینی و قول به ساعت‌ساز لاهوتی در این دیدگاه روشن است. اما علاوه بر آن مبانی معرفتی دیگری برای آن می‌توان یافت.

الف) تسخیر طبیعت، جایگزین کشف حقیقت

یکی از ریشه‌های نفی علت غایی، نوع نگرش فرانسیس بیکن (۱۶۲۶-۱۵۶۱م) به طبیعت بود. برخی محققان وی را پدر ماتریالیسم انگلیس و پدر بزرگ تجربه‌گرایی آن به شمار آورده‌اند (نواک، ۱۳۸۴، ص ۱۱). وی از فیلسوفان مدرسی گلایه داشت که چرا رسالت علم را تفسیر طبیعت می‌دانند، بلکه باید هدف علم را تسلط بر طبیعت به منظور تغییر آن دانست. برای کسی که به دنبال تسخیر طبیعت و استفاده از آن است، مسئله ابتدا و انتهای اشیا و هدف غایی از خلقتشان ارزشمند نیست. اینکه دانشمند بداند خداوند فلزات را با چه هدفی آفریده است، تأثیری در اندازه‌گیری جرم، اندازه حرکت، میزان مقاومت در برابر نیروی بیرونی و ... ندارد. برای تسخیر فلز و بهره‌مندی از آثار آن نیازمندیم نسبت‌های آن با اشیای پیرامونش را کشف کنیم نه رازی که خداوند از خلقت آن در سر داشته است.

ب) اصالت ریاضیات

مسئله اصلی دانشمند در علم جدید، پرداختن به امور مشاهده‌پذیر و قابل اندازه‌گیری است. بر همین اساس مطالعه مفاهیمی چون ماهیت، جوهر، عرض، قوه، فاعل بالطبع،

فاعل بالقسر جای خود را به مفاهیمی چون حرکت، اندازه، زمان، مکان، نیرو و... دادند. به همین ترتیب تحلیل‌هایی که برای جهان غایتی بیرون از خود در نظر داشتند نیز کنار رفتند؛ زیرا اثبات آنها با روش تجربی ناممکن بود. این مقولات در فلسفه مدرسی نیز بر اساس استدلال عقلی اثبات شده بود و حتی مدرسین نیز ادعای تجربی بودن آنها را نداشتند.

بدین ترتیب تمام پرسش‌هایی که به غایت و علل غایی مربوط می‌شد، از فهرست تحقیق «علمی» خارج شدند. توجیه گالیده این بود که فهم غایت و هدف جهان از دسترس ما بیرون است. پس بهتر است دنبال امری باشیم که قابل دست‌یابی است و می‌تواند زندگی انسان را متحول کند.

ج) تفسیر نادرست از ضرورت علی

تلقی برخی متفکران جدید آن بود که ضرورت علی بین علل و معلول‌های مادی، اشیا را خودکفا از فاعلشان ساخته و جهان را به یک ماشین بزرگ مبدل می‌کند. فرض فاعلیت و دخالت خداوند تنها زمانی معقول است که علل طبیعی و تجربی نتوانند تحلیل قطعی به ما دهند. بنابراین در صورتی که بتوانیم با تحلیل‌های دقیق، حوادث را پیش‌بینی و محاسبه کنیم، دیگر نیازی به فرض مداخله خداوند نیست. اگر علم اطلاعی معین درباره رویدادی معین در زمان و مکان خاصی بدهد، قوانین این نظریه می‌توانند بدون احتیاج به فرض خدا، جایگاه آن رویدادها را برای همه زمان‌های دیگر تعیین کنند؛ مثلاً طبق نظر گالیده و نیوتن اگر کسی وضع و سرعت یک جسم را در نقطه اولیه در زمان بداند و از قوانین حرکت آگاهی داشته باشد، می‌تواند وضع و سرعت آن جسم را در هر زمان دیگر پیش‌بینی کند.

این مطلب به انضمام نگاه ذری به اجسام، سبب تحول جدی در مفهوم «علیت» شده بود؛ به‌ویژه در دستگاه نیوتنی که حرکت و سکون تمام اشیا را بر اساس همین ذرات تحلیل می‌کرد. در این دستگاه نیروهایی که از سوی ذرات مجاور بر یک ذره وارد می‌شوند، سبب تغییرات در آن هستند؛ از سوی دیگر شدت این نیروها نیز فقط تابعی از موقعیت آن ذرات در آن لحظه است. بنابراین می‌توانیم با دانستن موقعیت و سرعت ذرات، کل تغییرات عالم را تفسیر و پیش‌بینی کنیم. با این نگرش علت حقیقی هر چیز فقط نوع قرارگرفتن یک

ذره در زمان/مکان خاص است و دیگر جایی برای فرض خدا یا دخالت مستمر او یا حتی خدای رخنه پوش نیوتن باقی نخواهد ماند.

۶. پیامدهای نفی علت غایی

نفی علت غایی پیامدهای مهمی در تفکر دینی و نیز جهت دهی تحقیقات علمی داشته است. مهم ترین این نتایج عبارت اند از:

الف) دئیسم

نفی علت غایی و دخالت خداوند در جهان هستی منجر به انکار وحی و هدایت الهی خواهد شد؛ زیرا منطقاً خدایی که هیچ دخالتی در تدبیر جهان نداشته باشد، در صدد قانون گذاری برای بشر نیز برنخواهد آمد. به عبارت دیگر ربوبیت تشریعی لازمه ربوبیت تکوینی و نتیجه انکار ربوبیت تکوینی، انکار ربوبیت تشریعی است. این باور یکی از مهم ترین عوامل سکولار شدن علوم در غرب بوده است. این اصل مبنای برخی نظریات علوم انسانی سکولار نیز بوده است.

اگر جهان واقعی صرفاً آن چیزی بود که می شد به زبان مکانیکی توصیفش کرد، پرسش های تازه ای درباره مسئله حساس رابطه خدا با طبیعت سر برآورد. در جهانی که همچون ساعت های کوکی به کار خود ادامه می دهد، چه نقشی برای خدا باقی می ماند؟ آیا باید به صف «دئیست ها» پیوست که نقش خدا را تنها به آفرینش اولیه یک سیستم قانون مند محدود می کردند و به مفاهیم مسیحی از وحی پس از آفرینش حمله می بردند؟ آیا عنایت ویژه الهی - دغدغه مداوم او برای زندگی تک تک افراد - به خطر نمی افتاد اگر همه رویدادها در نهایت به قوانین مکانیکی تقلیل می یافت؟ (Brooke, 2014, p. 256).

ب) پوچ گرایی و بی معنا شدن زندگی

در نگرش دینی، هر یک از اشیای عالم در سلسله مراتب هستی جایگاهی دارند، خلقت آنان حکمتی دارد و هر کدام را باید به منزله «آیه» نگریست. بر همین اساس غور و توجه بیشتر در طبیعت، به شناخت بیشتر اراده خداوند و درک معانی هستی منتهی می شد. اما با نفی

علت غایی و حاکم شدن نگاه مکانیکی، جهان و انسان به منزله حقیقتی پرتاب شده در عالم تصویر می‌شود که هیچ معنایی در پس آن نیست. جهان هستی به ماشینی عظیم، سخت، سرد، بی‌رنگ، بی‌صدا، بی‌جان مبدل شده است که تنها با محاسبات ریاضی قابل تبیین است (باربور، ۱۳۸۴، ص ۴۴). انسان نیز جزئی از همین جهان است و وقتی جهان اطرافش را تهی از معنا و غایت می‌بیند، برای زندگی خود نیز نمی‌تواند هدف و معنایی در نظر بگیرد و پوچی در لایه‌های مختلف حیات او جلوه‌گر می‌شود. «ادبیات و هنر کنونی که به جرئت می‌توان گفت جهان‌بینی عمومی این عصر را منعکس می‌کنند، با احساس پوچی و بی‌معنایی پدیده‌ها اشباع شده‌اند. اگر جهان یک سره بی‌معنا و بی‌هدف است، زندگی بشر نیز همین‌طور است» (استیس، ۱۳۷۷، ص ۱۳۳).

با اینکه نفی علت غایی ابتدا در میان دانشمندان تجربی و فیلسوفان مطرح شد، بر لایه‌های عمومی جامعه نیز مؤثر بود. استیس به سرخوردگی و یأس همگانی جهان پس از دو جنگ جهانی اشاره می‌کند و می‌گوید بی‌معنایی حاصل در زندگی انسان‌های این عصر، علت عمیق‌تری دارد و آن تلقی جهان به منزله یک ماشین است. بیشتر ظلمت‌ها، معضلات و فقدان سلامتی عقلی در جهان نوین و شاید تعداد فراوان مبتلایان به بیماری‌های عصبی به بی‌اعتقادی به هدف و طرح کلی جهان باز می‌گردد (همان، ص ۱۳۳-۱۳۴).

ج) تضعیف ایمان دینی

یکی دیگر از نتایج نفی علت غایی، تضعیف ایمان در سطوح مختلف جامعه بود. تنزل خداوند به علت فاعلی، با آنکه به ظاهر باور به وجود خدا را نگاه داشته است، جایی برای ایمان دینی باقی نمی‌گذارد. باور به خدا زمانی به زندگی مؤمنانه منتهی می‌شود که او را حاضر و ناظر بر رفتارهای خویش ببینند، در مسیر زندگی از او اطاعت کنند، در مشکلات با او راز و نیاز کنند و ... رفته‌رفته خدای خالق و مدبر که غایت و منتهای هستی است، به خدای تعمیرکار و بازنشسته، خدایی دوردست تبدیل شد و همین امر زمینه‌ساز الحاد قرن هجدهم و نوزدهم بود (استیس، ۱۳۷۷، ص ۱۱۳-۱۱۴). طبیعتاً امیدداشتن، محبت و راز و نیاز با خدایی که صرفاً «آفریدگار» جهان است، نه «پروردگار جهان» امری بی‌معناست.

تأثیر نفی علت غایی در علم سکولار

در این تصویر خداوند موجودی غیرفعال بود که با زندگی روزمره ارتباطی ندارد. برداشتی عقلانی از ساختارهای طبیعت بی جان بود که به تجربه انسانی ربطی نداشت. این نگرش مردم را به تعهد نسبت به خداوند سوق نمی داد. این خداوند غیرفعال که با زندگی روزمره مردم ارتباطی ندارد، به صورت فرضیه‌ای برای منشأ جهان درآمده بود یا لقلقه زبانی که با مرور زمان به کنار گذاشته می شود (باربور، ۱۳۹۲، ص ۱۱۰-۱۱۱).

د) ترویج شکاکیت دینی

نفی علت غایی بنیان‌های نظری و اعتقادی باور دینی را با تردید مواجه کرد. شکاکیت دینی رهاورد آشکار انکار غایت‌مندی جهان هستی بود که تا کنون در چنین حدی اتفاق نیفتاده بود. خورشیدمرکزی در برابر زمین‌مرکزی، داروینیسیم، قدمت چندمیلیون ساله کره زمین و... هر کدام چالشی برای دین ایجاد کردند؛ اما هیچ کدام نتوانسته بودند بنیان دین‌باوری را زیر سؤال ببرند. آنچه زیربنای اصلی باور دینی را مورد تردید قرار داد، نفی هدف‌مندی جهان هستی بود. جهان مطابق این تصویر، بی هدف، بی شعور و بی معناست. هیچ هدفی بر حرکات ماده حاکم نیست. درحقیقت نفی هدف‌مندی جهان خلقت بود که روحیه ایمان دینی و نیز باور به مدعیات دین را با چالش اساسی مواجه کرد.

قرن هجدهم به نحوی بارز و چشمگیر، عصر شکاکیت دینی بود. شکاکیت نمی‌بایست چشم انتظار اکتشافات داروین و زمین‌شناسان قرن نوزدهم بماند، بلکه بلافاصله پس از عصر ظهور علم، سیل‌وار عالم را فراگرفت. نه فرضیه کپرنیک علت واقعی این شکاکیت بود و نه هیچ از اکتشافات خاص نیوتن یا گالیله. ایمان دینی به خوبی می‌توانست خود را با نجوم جدید وفق دهد. قرون وسطی عصر ایمان بود و قرون جدید عصر بی‌ایمانی است. آغاز واقعی تحول قرون وسطی به عصر جدید زمانی بود که عالمان قرن هفدهم از چیزی موسوم به «علل غایی» روی برتافتند. مقصود از علت غایی یک چیز یا یک رویداد، هدفی است که قرار است آن چیز یا رویداد آن را در جهان محقق کند؛ یعنی هدف کیهانی آن (استیس، ۱۳۸۶، ص ۱۹-۲۰).

این پیامد بیش از دیگر عوامل در سکولاریزاسیون علم جدید مؤثر بود. بشر جدید با نفی هدف و طرح کلی برای جهان، تصویری جدید و البته غیرواقعی از جهان پیدا کرد که

اهداف علم جدید را تغییر داد. زین پس جست و جوی غایات کسوف هیچ فایده‌ای برای بشر ندارد و باید به دنبال علمی باشیم که بتواند کسوف را با دقت پیش‌بینی کند؛ اما اینکه این کسوف در جهانی دارای خالق با شعور یا بدون آن رخ می‌دهد یا اینکه چه تأثیری بر حرکت کلی عالم و سعادت انسان دارد، کمترین اهمیتی ندارد.

ها) تضعیف ارزش‌های اخلاقی

نگاه ماشینی به انسان جایی برای غایات اخلاقی و پایبندی به ارزش‌های معنوی نمی‌گذارد. تمام امور با محوریت نگاه تکنیکی، ماشینی و محاسبات ریاضی تحلیل می‌شود. پیامد این نگرش محاسبه‌گری مادی، سودجویی، منفعت‌طلبی مادی و غیرعقلانی‌شمردن ارزش‌هایی چون ایثار، تواضع، فداکاری و... است (سروش، ۱۳۸۴، ص ۹۴). علاوه بر این در صورت تزاحم این سودجویی‌ها، حیات انسانی عرصه‌تنازع میان افراد می‌شود.

به اعتقاد استیس نگرش مکانیکی، ارزش‌های اخلاقی مستقل از انسان را انکار می‌کند و آنان را به پسندها و ناپسندهای ذهنی و قراردادی فرو می‌کاهد (استیس، ۱۳۷۷، ص ۱۳۵-۱۳۸). این امر آشکارا به نسبت اخلاق منتهی می‌شود. مک‌این‌تایر یکی از موارد شکست پروژه روشنگری را بحران اخلاقی مدرن و مولود نفی نگاه غایت‌گرایانه می‌داند (Macintyre, 2007, p.62). از نظری انکار علت غایی باعث می‌شود ارزش‌های اخلاقی به شکل ناقص و جزئی تفسیر شوند (Ibid, p.187).

با کنار نهادن علت غایی، مبدأ گزاره‌های اخلاقی به مفاهیم علمی فروکاسته شد. این ارتباط با مباحث داروین‌یسم در اواخر قرن نوزدهم آغاز شد و در قرن بیستم به یک درون‌مایه فرهنگی مسلط تبدیل شد. هربرت اسپنسر صراحتاً تلاش کرد اصول اخلاقی را از اصول علمی استخراج کند. از اواخر قرن نوزدهم به بعد نیز تلاش‌های مکرری برای هدایت اخلاق به شیوه‌های علمی صورت گرفته است؛ برای مثال در سال ۱۹۱۶ ریچارد گرگوری سردبیر مجله نیچر ارزش‌های علمی از خودگذشتگی و عشق به حقیقت را به عنوان پایه اخلاق برجسته کرد. در سال ۱۹۲۳ نویسندگان کتاب علم و تمدن خواستار جایگزینی ارزش‌های اخلاقی مبتنی بر علم به جای ارزش‌های مذهبی شدند. این جایگزینی مفاهیم اخلاقی

تأثیر نفی علت غایی در علم سکولار

برخاسته از علم به جای مفاهیم اخلاقی برخاسته از دین تا جایی امتداد یافت که هاکسلی وظیفه بزرگ بعدی علم را خلق یک دین جدید معرفی کرد (Gaukroger, 2005, pp.2-3). حذف نگاه غایی اخلاق را با چالشی مواجه کرد و فیلسوفان اخلاق کوشیدند با ارائه راه حل های سکولار آن را حل کنند؛ ولی بسیاری از این تلاش ها شکست خورده بود و افرادی چون نیچه به آن اعتراف کردند (Brooke, 2014, p.256).

و) نادیده گرفتن ابعاد مختلف واقعیت

در تفکر ادیان، جهان دائماً در ارتباط قدسی با پروردگار است و هر رخداد آن واجد معنایی است؛ اما بر اساس نگرش مکانیکی به جهان، چارچوب بنیادی طبیعت ثابت و نهایی بود و هیچ امر تازه و هیچ تحولی در واقعیت مشاهده نمی شد. اشیای متحرک نیز سیر مقدر خود را به شکل دائمی تکرار می کردند. با خلقت عالم، گویی جهان از حرکت ایستاد، سیارات فقط حرکتی تکراری به دور مدارهای خویش دارند، زمین چرخ می خورد، ولی هیچ نوبه نوشدنی نداشت. سرشت انسان نیز در طی اعصار بی تغییر مانده است. تمام تغییرات و تحولات جهان به یک شکل خاص فروکاسته شد: «جابه جایی اجسام از یک جا به جای دیگر در دروه معینی از زمان تحت تأثیر نیروهای خارجی» این رویداد صرفاً مکانیکی تنها چیزی بود که از جهان مادی منعکس می شد و تمام گونه های دیگر تغییر و تحول در جهان، نادیده گرفته شد (استیس، ۱۳۷۷، ص ۷۷). این رویکرد یک جانبه نگر تمام ابعاد واقعیت را به یک جنبه فروکاست. نگرش مکانیکی حتی معنای واقعی بودن اشیا را نیز تغییر داده است. واقعیت داشتن با ذرات ماده در حرکت معنا می شد، جهان ظاهری که دارای رنگ، بو، مزه و ... بود، به همکنشی ذرات بر دستگاه حسی انسان فروکاسته شد (Brooke, 2014, p.256).

ز) جبرگرایی و جهان بینی مادی

نفی علت غایی و نگاه مکانیکی، قوانین حرکت و گرانش نیوتن را جایگزین سنت های الهی ساخته است. در نگاه مکانیکی، نظم طبیعت برخاسته از نظام احسن خلقت یا جایگاه موجودات در سلسله مراتب غایت مند هستی نیست، بلکه معلول ترکیب منظم

نیروها و جرم‌هاست. این ماشین پیچیده با قوانین ثابت و محاسبه‌پذیر کار می‌کند. همین نگاه زمینه‌ساز شکل‌گیری فلسفه‌های جبرگرا و ماتریالیسم شد (باربور، ۱۳۸۴، ص ۴۳)

ح) نفی معادباوری

معاد در نظر مؤمنان غایت نهایی خلقت شمرده می‌شود. معمولاً معاد با استناد به دو صفت حکمت و عدالت پروردگار اثبات می‌شود که هر دو به نوعی به غایت‌مندی خلقت تکیه کرده‌اند. کسی که علت غایی را از نظام خداشناسی حذف کند، خواه ناخواه به انکار معاد نیز منتهی خواهد شد.

۷. نفی علت غایی و سکولاریزاسیون علم

نگرش مکانیکی به جهان، سکولاریزم را به دنبال دارد. ربوبیت تشریحی متفرع بر ربوبیت تکوینی است و کسی که ربوبیت تکوینی خداوند را نفی و او را به منزله تماشاگری در دوردست تصویر می‌کند، نمی‌تواند به ربوبیت تشریحی خداوند معتقد باشد. تقنین لازمه تدبیر و ربوبیت تشریحی لازمه ربوبیت تکوینی است. از خدای بازنشسته که هیچ تصرفی در جهان ندارد، نباید انتظار وضع قانون برای سعادت و سرنوشت بشر داشته باشیم. حتی اگر بپذیریم چنین خدایی دستورهایی دارد، نمی‌توان آن را از محدوده زندگی شخصی فراتر دانست.

نفی غایت‌مندی از انسان و جهان در حوزه علم نیز سکولاریزاسیون را به دنبال داشت. علم‌زدگی رشدیافته در نگرش مکانیکی جایی برای اعتقاد به خداوند و دخالت او باقی نمی‌گذارد. در این دیدگاه، تحلیل عالم با قوانین داخلی طبیعت مانند قوانین حرکت نیوتن ما را از فرض وجود خداوند بی‌نیاز می‌کند.

علم جدید اعتقاد به جبر علی را نیز ملازم با نفی دخالت خداوند در عالم می‌پندارد. بر همین اساس پذیرش این دیدگاه، خواه ناخواه به سمت سکولاریزاسیون علم میل پیدا می‌کند؛ از سوی دیگر تضعیف عقاید و باورهای دینی در میان مردم - و از جمله دانشمندان - که از پیامدهای نگرش مکانیکی بود نیز انگیزه دانشمندان را برای انطباق نظریات علمی با چارچوب‌ها و مبانی الهیات تضعیف می‌کند یا از بین می‌برد.

مجموع این عوامل سبب شد بشر جدید چارچوب جدیدی برای علم تصویر کند. چارچوبی که پرداختن به مبانی هستی‌شناختی و غایات خلقت را نه تنها ضروری تلقی نمی‌کند، بلکه زاید و دست‌وپاگیر برای علم می‌شمارد. در نتیجه نه تنها نیاز نیست دانشمند به چنین اموری بیندیشد، بلکه لازم است از آنها پرهیز کند. تصویر حاصل از این رویکرد، جهانی بی‌هدف و ره‌اشده است که مبدأ و منتهایی ندارد. انسان ساکن در این جهان نیز گسسته از مبدأ و منتهای معرفی می‌شود.

راسل ویژگی مهم علم جدید را پوچ و بی‌هدف شمردن جهان می‌داند: به طور خلاصه جهانی که علم برای اعتقاد ما عرضه می‌کند، تا بدین حد و حتی بیش از این بی‌هدف و تهی از معناست (برت، ۱۳۶۹، ص ۱۳۲).

۸. نقد و بررسی

۱. طرفداران نگرش مکانیکی، رابطه خدا و جهان را همانند ساعت و ساعت‌ساز دانسته، علت غایی را نفی کردند. طبیعت برای استمرار وجود و فعلش بی‌نیاز از خالق خویش است؛ چون ساعت برای ادامه فعالیتش نیازمند سازنده خود نیست. این روش در اصطلاح منطق «تمثیل» نامیده می‌شود؛ یعنی از مشابهت بین دو چیز، مشابهت احکام آن دو نتیجه گرفته می‌شود؛ مثلاً از شباهت کامل دو انسان دوقلو نتیجه گرفته می‌شود چون یکی از آنها ویژگی الف را دارد، دیگری هم به دلیل شباهت به وی باید واجد آن ویژگی باشد.

قیاس تشبیهی اعتبار منطقی ندارد؛ یعنی حتی در صورت صدق تک‌تک گزاره‌های آن نمی‌توان نتیجه گرفت نتیجه آن یقیناً صادق باشد. به عبارت دیگر حتی اگر جهان طبیعت همانند ساعت باشد و ساعت پس از ساخته شدن، نیازمند ساعت‌ساز نباشد، نمی‌توان ضرورتاً نتیجه گرفت جهان برای استمرار فعل خود بی‌نیاز از خالق است (عبودیت، ۱۳۸۳، ص ۳۴).

نکته مغفول در این استدلال تشبیهی آن است که حقیقت «ساختن» در ساعت و طبیعت به یک معنا نیست. ساعت‌ساز بر خلاف خداوند ایجادکننده نیست؛ او

قطعات ساعت را ایجاد نکرده است، بلکه آنها در طبیعت موجودند و ساعت ساز، آنها را کنار هم فعال می‌کند. نقش ساعت ساز علیت اعدادی است نه فاعلیت حقیقی. او قطعات و اجزای لازم برای پیدایش ساعت را ایجاد نمی‌کند، بلکه آنها را گردآوری و با برش، سوراخ کردن، خم کردن و ... حرکت آنها را به شکل های گوناگونی که از قبل طراحی شده‌اند، درمی‌آورد. فعالیت ساعت ساز فقط ایجاد نوعی حرکت است؛ در حالی که ساختن طبیعت توسط خداوند، به معنای خلق آن است (همان، ص ۴۳-۴۴).

۲. فرض ساعت ساز لاهوتی فرضی عوامانه و ناشی از تحلیل ناقص از منشأ احتیاج معلول است. فیلسوفان مشاء ملاک نیازمندی معلول به علت را امکان ذاتی و طرفداران حکمت متعالیه امکان فقری می‌دانند. امکان ذاتی و فقری هیچ گاه از معلول جدا نخواهد شد و در نتیجه معلول، چه در مرحله حدوث و چه در مرحله بقای خویش محتاج علت است. نیاز مخلوقات به علتشان در هیچ مرحله‌ای نفی نخواهد شد.

۳. نگرش مکانیکی با ربوبیت تکوینی و تشریحی پروردگار تعارض دارد، در حالی که این دو مدعا با براهین عقلی اثبات شده‌اند.

حکمت الهی یکی از صفات کمالی اوست. خداوند هیچ فعلی را عبث و غیرهدف مند انجام نمی‌دهد و برای آفرینش تمام مخلوقات، چه به شکل کلی و چه به شکل جزئی آن، غایتی در نظر داشته است. کاروان خلقت به شکل کلی و هر یک از مخلوقات به شکل جزئی، در حال سیر به سمت کمال خویش اند و خداوند لحظه به لحظه ایشان را در رسیدن به کمال خود هدایت می‌کند. یکی از نیازهای اصلی انسان، دسترسی به وحی مصون از اشتباه برای تعیین و دست یابی به سعادت است و بدین ترتیب ضرورت وحی نیز برای بشر اثبات می‌شود:

توحید ← توحید در خالقیت ← توحید در ربوبیت تکوینی ← توحید در ربوبیت تشریحی.

۴. نفی علت غایی به منزله نفی آخرت و معاد است؛ در حالی که براهین عقلی ضرورت جهان آخرت را از راه برهان عدل، برهان حکمت و ... اثبات می‌کنند.

تأثیر نفی علت غایی در علم سکولار

- نگرش مکانیکی انسان را موجودی پرتاب شده در عالم می‌پندارد که مبدأ و معادی ندارد. پرسش از «چگونگی» جایگزین پرسش از «چرایی» شده است. بر همین اساس هیچ‌گاه دربارهٔ اجزا یا کل عالم این پرسش مطرح نمی‌شود که «این جهان یا انسان چرا خلق شده است؟»، «سرنوشت این جهان و انسان چه می‌شود؟» و...
۵. آیات قرآن کریم نه تنها اصل ربوبیت تکوینی پروردگار را می‌پذیرد، بلکه توحید در ربوبیت را اثبات می‌کند.
۶. همان‌طور که گذشت، نفی علت غایی پیامدهای ناگوار متعددی در عرصه فردی و اجتماعی داشت. بیشتر این پیامدها می‌توانند به منزله نقطه ضعف این نظریه معرفی شوند.

۹. نتیجه‌گیری

در این مقاله پس از تحلیل ماهیت علم سکولار مشخص شد:

۱. در کلان‌نگره علم مدرن تغییراتی در تصویر انسان و جهان ایجاد شد، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های این تحول، نفی علت غایی حتی در فرض پذیرش خداوند به منزله علت فاعلی بود.
۲. مبانی فلسفی تأثیر مهمی در شکل‌گیری نظریات علمی دارند. نفی علت غایی و غلبه نگرش مکانیکی مهم‌ترین مبنای هستی‌شناختی برای سکولاریزاسیون علم به شمار می‌آید. پس از آنکه دانشمندان هدف علم را از کشف طبیعت به تسخیر آن تغییر دادند و اصالت ریاضیات به منزله اصلی قابل قبول در علم جدید تثبیت گردید، دغدغه «چگونگی» پدیده‌ها جایگزین پرسش از «چرایی» آنها شد. همین امر سبب شد تمام مفروضات وحی و متافیزیک دربارهٔ هدف‌مندی جهان و ارتباط مستمر آن با خداوند کنار نهاده شود.
۳. پیامد نفی علت غایی، علاوه بر سکولارشدن علوم، ترویج دئیسم، تضعیف ایمان دینی و ارزش‌های اخلاقی، غلبه جهان‌بینی مادی و نفی معادباوری بود.

۴. نفی علت غایی علاوه بر این پیامدهای منفی، به لحاظ منطقی و متافیزیکی نیز با اشکالات جدی روبه روست. مبنای ساعت ساز لاهوتی، تمثیل منطقی و خلط جدی بین علت حقیقی و علل اعدادی است.

۵. از آنجا که نفی علت غایی به نفی معادباوری منتهی شده و در تقابل با ربوبیت تکوینی پروردگار است، این دیدگاه با مبانی نظری اسلام تعارض جدی دارد. بر همین اساس نمیتواند در الگوهای تولید علم باید به این آسیب توجه جدی داشت.

منابع

۱. استیس، والتر ترنس (۱۳۷۷). دین و نگرش نوین. ترجمه احمد رضا جلیلی، تهران: حکمت.
۲. امیدی، مهدی، و سبحانی، محمد تقی (۱۳۹۰). آیین عرفی: جستارهایی انتقادی در بنیادهای سکولاریسم. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۳. باربور، ایان (۱۳۹۲). دین و علم. ترجمه پیروز فطورچی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۴. باربور، ایان (۱۳۸۴). علم و دین. ترجمه بهاء الدین خرمشاهی، تهران: نشر دانشگاهی.
۵. برت، ادوین آرتور (۱۳۶۹). مبادی مابعدالطبیعی علوم نوین. ترجمه عبدالکریم سروش، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۶. حسن زاده، صالح (۱۳۸۷). سیر تطور مفهوم خدا، از دکارت تا نیچه. تهران: نشر علم.
۷. دکارت، رنه (۱۳۹۰). فلسفه دکارت. ترجمه منوچهر صانعی دره‌بیدی، تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
۸. روسی، پائولو (۱۳۹۳). تاریخ پیدایش علوم جدید. ترجمه بهاء الدین بازرگانی گیلانی، تهران: سروش.
۹. ژیلسون، اتین (۱۳۹۰). نقد تفکر فلسفی غرب: از قرون وسطی تا اوایل قرن بیستم. ترجمه احمد احمدی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین علوم انسانی در دانشگاه‌ها، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
۱۰. السدیر مک‌این‌تایر (۱۴۰۰). خدا، فلسفه و دانشگاه. ترجمه عرفان مصلح، عطاء حشمتی، تهران: نقد فرهنگ.
۱۱. سروش، عبدالکریم، و دیگران (۱۳۸۴). سنت و سکولاریسم. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.
۱۲. کاپلستون، فردریک چارلز (۱۳۸۶). تاریخ فلسفه. ج ۴ (از دکارت تا لایب‌نیتس)، ترجمه غلامرضا اعوانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۳. گلشنی، مهدی (۱۴۰۲). خدا باوری و دانشمندان معاصر غربی، چالش‌ها و تبیین‌ها. تهران: کانون اندیشه جوان.
۱۴. نصر، سید حسین (۱۳۸۴). علم و تمدن در اسلام. ترجمه احمد آرام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

۱۵. نصر، سید حسین (۱۳۹۳). دین و سکولاریسم، معنا و نحوه ظهور آنها در تاریخ اسلام. ترجمه سید محمد حسین صالحی؛ مندرج در: سکولاریسم از ظهور تا سقوط، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۶. نوک، جرج (۱۳۸۴). فلسفه تجربه گرا، از لاک تا پوپر. ترجمه پیروز بابابی، تهران: آزادمهر.
۱۷. واترهاوس، اریک اس (۱۳۹۳). سکولاریسم. ترجمه رحمت الله رضایی؛ مندرج در: سکولاریسم از ظهور تا سقوط، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۸. وثیق، شیدان (۱۳۹۵). لائیسیتته چیست؟ و نقدی بر نظریه پردازی های ایرانی درباره لائیسیتته و سکولاریسم. تهران: اختران.
۱۹. هابز، توماس (۱۳۹۳). لویاتان. ترجمه حسین بشیریه، تهران: نشر نی.
۲۰. استیس، والتر ترنس (۱۳۸۶). در بی معنایی معنا هست. ترجمه اعظم پویا، مجموعه مقالات معنای زندگی، چ ۱، قم: نشر ادیان.
۲۱. شهرآیینی، سید مصطفی، نوظهور، یوسف، و کریمی، بیان (۱۳۹۷). تفسیر هابز از سرشت انسان و تأثیر آن در شکل گیری فلسفه سیاسی او. نشریه پژوهشهای فلسفی، (۲۲)، بهار.
۲۲. عبودیت، عبدالرسول (۱۳۸۳). تحلیل و بررسی اندیشه ساعت ساز لاهوتی. معرفت فلسفی، (۶۱)، پاییز.
23. Brooke, Headley, John (2014). SCIENCE AND RELIGION, SOME HISTORICAL PERSPECTIVES. Cambridge University Press.
24. Copleston, Frederick (1994). A History of Philosophy. Vol.4, New York: Doubleday.
25. Gibson, William, O'Brien, Dan, and Turda, Marius (2020). Teleology and Modernity. Routledge.
26. Kurian, George Thomas (2011). The Encyclopedia of Political Science. CQ Press.
27. Macintyre, Alasdair (2007). After Virtue A Study in Moral Theory. Third Edition, University of Notre Dame Press Notre Dame, Indiana.
28. Mclean, Iain, and Mcmillian, Alistair (2009). Oxford concise dictionary of Politics. Third edition, Oxford university press.
29. Gaukroger, Stephen (2005). Science, religion and modernity. Critical Quarterly, 47 (4).